GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

ગ્રામીણ વિકાસ અને હસ્તકલા
(ગુજરાતના સંદર્ભમાં)

મૃણાલ પટેલ

પીએચ.ડી. સ્કોલર
સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ,ગુજરાત યુનિવર્સિટી

સાર સંક્ષેપ

ગુજરાતમાં હસ્તકલાઓનો સમૃધ્ધ વારસો છે. ગુજરાતની હસ્તકલા ખૂબ જ અનન્ય છે. હસ્તકલા એ જે માનવીના હાથ ધ્વારા તૈયાર કરવામાં આવતી વસ્તુ એ સંસ્કૃતિ અને પરંપરાઓને શ્વાસ લે છે. આમ દરેક રાજ્યોની પોતાની વિશેષતા હોય છે. ગ્રામીણ ગુજરાતની હસ્તકલા માત્ર સુંદર નથી, પરંતુ વર્ષોથી અને કુશળ કારીગરોથી બનાવવામાં આવેલી સુશોભિત કૃતિઓ છે.

ગુજરાતમાં મોટા ભાગે જે હસ્તકલાના કારીગરો છે. તે ગુજરાતના દરેક જિલ્લાના ગ્રામીણ વિસ્તારમાં વસવાટ કરે છે. આમ તેઓ પોતાની આજીવિકા માટે હસ્તકલાનું કામ કરતા હોય છે તેમજ ગુજરાતના દરેક જિલ્લાના ગામડાઓમાં અલગ–અલગ પ્રકારની હસ્તકલા જોવા મળે છે. ગુજરાતની ગ્રામીણ હસ્તકલા એ ગુજરાતી લોકો અને તેમની સંસ્કૃતિનું જીવન દર્શાવે છે. ગુજરાતના જે નાના ગામડાઓ છે તેમાં અમુક પ્રકારે જે લોકો હાથેથી બનાવેલી ચીજવસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરે છે. તેમાં તેમનો અને તેમના ગામનો પણ વિકાસ કરે છે.

આમ આપણે જોઈએ તો પહેલા મોટે ભાગે ગુજરાતમાં શહેર વિસ્તાર કરતા ગામડાઓ વધારે હતા ત્યારે તે ગ્રામીણ વિસ્તારના લોકો પોતે જાતે વસ્તુ બનાવતા હતા અને તે એકબીજાને વસ્તુઓ સામે વસ્તુની આપ–લે કરતા હતા. તે સમયમાં હસ્તકલા એ ગ્રામીણ વિકાસ માટે મહત્વની ભૂમિકા ભજવતું હતું. પણ આજના સમયમાં જે–તે ગામડાઓ શહેરો સાથે જોડાવા લાગ્યા અને મહાનગર પાલિકામાં તેમનો સમાવેશ થવા લાગ્યો. પણ આજના સમયમાં પણ ગુજરાતના અમુક જિલ્લાના ગામડાઓ છે તે હસ્તકલા ઉપર વધારે ભાર મૂકે છે તેમજ આ ગ્રામીણ ગુજરાતના જે હસ્તકલાના કારીગરોમાં આદિવાસી અને મુસ્લિમ પ્રજા પણ કાર્ય કરી રહી છે. ગુજરાતની હસ્તકલામાં જે ગ્રામીણ વિસ્તારના કારીગરો છે તેઓને ગુજરાત સરકાર ધ્વારા તેઓને ઘણી યોજનાઓનો લાભ આપવામાં આવે છે. જેથી તેઓનો અને તેમના ગામોનો વિકાસ થાય.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં જે ગ્રામીણ વિકાસમાં ગુજરાતનું હસ્તકલાનું વિશ્લેષણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે તેમજ આ અભ્યાસમાં ગૌણ માહિતીનો ઉપયોગ કરેલ છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : *ગ્રામીણ વિકાસ, વિકાસ, હસ્તકલા*

ગુજરાત સમૃધ્ધ વૈવિધ્ય ધરાવતી ભારતના અગ્રણી રાજ્યોમાંનું એક છે. કલા અને સંસ્કૃતિનો વારસો તે પેઢીઓ ધ્વારા પુષ્કળ પરંપરાગત હસ્તકલા ધરાવે છે. કુશળ કારીગરોના કલાત્મક રીતે ઉત્પન્ન થયેલા લેખો ફકત વૃધ્ધિ માટે જ નહિ પરંતુ તે સૌંદર્ય પણ મૂલ્યવાન ઉપયોગીતાઓ માટે નોંધપાત્ર રીતે રચાયેલ છે. જોકે આજે આ આધુનિકરણ અને વૈશ્વિકીકરણનો યુગ પરંપરાગત હસ્તકલા ઉત્પાદનો ધરાવે છે.

https://www.gapbhasha.org/

ગ્રામીણ હસ્તકલાના કારીગરો નોંધપાત્ર સુધારાઓના કોઈ સંકેત દર્શાવતા નથી. નાના કારીગરોને આગામી પેઢી માટે તેમના હસ્તકલામાં તેજસ્વી ભાવિ દેખાતુ નથી પરંતુ તેઓ એવા વ્યવસાય તરફ અનિચ્છનીય વલણ ધરાવે છે. જે અન્ય કોઈ નથી ઓછા શિક્ષિત વલણ ધરાવતા અને તેમને ખુલ્લા વિકલ્પ સમયની માંગ સાથે આગળ વધવાની અસમર્થતા, આવા સંજોગોમાં નવી નવી વ્યૂહ રચનાઓ ટકાવી રાખવા અને વિકાસ માટે આવશ્યક છે. આમ પરંપરાગત ગ્રામ ઉદ્યોગો અને હસ્તકલા કે જેથી તેમનો વિશાળ વારસો ઉપેક્ષિત નથી પણ તેના માટે વધુ વિસ્તૃત અને વધુ અભિગમની આવશ્યકતા છે. વિકાસ કારીગરો વચ્ચે સાંસ્કૃતિક ઉદ્યોગ સાહસિકતા ધ્વારા વધારો થવો જોઈએ. જીવનપર્યંતતાને ટકાવી રાખવા માટે નીતિઓ વિસ્તૃત કરવી અને મજબૂત કરવી જે તેઓ પહેલેથી કુશળ, કુદરતી ઉત્પાદક રીતે નિપૂર્ણ અને પ્રશિક્ષિત હોય. જો આવા કારીગરો તેમનાં પરંપરાગત સ્વાદ જાળવી રાખવો પડે તેમજ આધુનિક વલણોને ધ્યાનમાં રાખીને નવીનતાઓ તેમની ઓળખમાં અનન્ય હોવાથી મહાન કલાકારો બનવાની તેમની પાસે ચમકતી તક છે.

જયારે આપણે હસ્તકલા વિશે કલ્પના કરીએ છીએ ત્યારે "હેન્ડીક્રાફટ" શબ્દ પોતે જ ઉત્પન્ન કરે છે. સુંદર ચિત્ર–સૌંદર્યલક્ષી રંગ, કલાત્મક સ્વાદિષ્ટ અને આકર્ષક દેખાવ માનવ જાતિની શરૂઆતથી હસ્તકલા જાણીજોઈને અથવા અજાણતા માનવ જીવનનો એક અભિન્ન ભાગ બની ગયો છે. જો કે સમય પસાર સાથે ફિલસૂફી, સુસંગતતા, સ્વરૂપ અને સ્વભાવ બદલાતા રહે છે. હસ્તકલા એ પ્રતિબિંબિત કરે છે કે કોઈ પણ સંસ્કૃતિના વિશિષ્ટતાઓ અને તેના માનસિક કંપનને વ્યકત કરે છે. હસ્તકલા કલાકારોની સાંસ્કૃતિક ખજાનાની મૌન પ્રવકતા છે. કોઈ પણ સમુદાય અથવા રાષ્ટ્ર જે ખાતર નાખીને સાંસ્કૃતિક સંપતિનું પાલન કરે છે. હસ્તકલા લાવણ્યનો એક શકિતશાળી સ્ત્રોત છે જે આપણા સંસ્કૃતિ અને ઈતિહાસને જીવંત રાખે છે.

૨૦૧૧ની વસ્તી ગણતરી મુજબ ભારતની કુલ વસ્તી ૬૮.૮૪% ગામોમાં રહે છે. તેથી રાષ્ટ્રીય વિકાસ માટે કોઈપણ વ્યૂહરચના સાથે સંકળાયેલું હોવું જ જોઈએ તેમજ ગ્રામીણ સમાજનો વિકાસ વ્યવહારિક રીતે જમીનની વાસ્તવિકતામાં જોવાનું છે. આજના ગુજરાતના ગામડાઓના મુદ્દા પર ધ્યાન કેન્દ્રીત કરવા માટે ગરીબીની દુર્ઘટના, બેરોજગારી, નિરક્ષરતા, નબળી આરોગ્યતા અને સ્વચ્છતાની માળખાકીય સુવિધાઓ સમસ્યાઓ અને એ ઘણા જે ગ્રામીણ ગુજરાતના વિકાસમાં વધારો કરે છે. તેથી તેમના જીવનધોરણને પ્રતિકૂળ અસર કરે છે. ગામડાઓ સાચા અર્થમાં સ્વતંત્ર થયા હોય છે. જો તે આત્મનર્ભરિ હોય છે. તેથી તેની કલ્પના ગ્રામીણ વિકાસ ખૂબ વ્યાપક અને વ્યાપક હતા. આર્થિક પરિસ્થિતિઓ પર ભાર મૂકયો હતો. રાજકીય, શૈક્ષણિક, પારિસ્થિતિક અને આધ્યાત્મિક પરિણામોને આવા આદર્શ મેળવવા માટે ચોકકસ સ્થાન લેવું પડે. ગાંધીજીનો ખ્યાલ ટકી શકે એવા ગામોનો વિકાસ એ ગાંધીજી ગ્રામીણ પુન:નિર્માણ અને ગ્રામીણ ઉન્નતિ ઈચ્છતા હતા. ગ્રામીણ ઉદ્યોગોને પેઢીથી પેઢીઓ સુધી પ્રચાર ધ્વારા ખાસ કરીને વિકાસશીલ ગ્રામીણ ગુજરાતના અર્થતંત્રને મજબૂત બનાવવા અને આત્મનર્ભરિ એ ગાંધીજીએ ગ્રામીણ ઉદ્યોગોના વિકાસ પર ભાર મૂકયો જેમ કે ખાદી, હેન્ડલૂમ અને હસ્તકલા.

ગ્રામીણ વિકાસ એક પ્રક્રિયા છે જેનો ઉદ્દેશ સુખાકારીને સુધારવાનો છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સામૂહિક પ્રક્રિયા ધ્વારા લોકોની આત્મસાક્ષાત્કાર બની રહે છે. વિશ્વ બેંક ગ્રામીણ વિકાસનો અર્થ ઓછી આવકના જીવનધોરણોને સુધારવાનો છે. હસ્તકલા ક્ષેત્રમાં ગ્રામીણ કારીગરોની સાતત્યતા પરનો અભ્યાસ એ ગ્રામીણ વિસ્તારમાં રહેતા લોકો અને ગ્રામીણ વિકાસની પ્રક્રિયા કરવા માટે સ્વ–ટકાઉ એ ગ્રામીણ વિકાસનો પ્રાથમિક ઉદ્દેશ્ય સુધારવાનો છે. ખોરાક, કપડા, આશ્રય, શિક્ષણ અને રોજગારી પૂરી પાડીને જીવનધોરણો એ ગ્રામીણ સમૂહના ઉત્પાદકતામાં વધારો તેમજ ગરીબી ઘટાડવા માટે લોકોને ખાતરી આપવા માટે આયોજન અને નર્ણયિ લેવામાં ગ્રામીણ વિકાસની ભાગીદારી હોય છે.

બુરન્ડલેન્ડ કમિશન એ ડેવલોપમેન્ટ વ્યાખ્યાયિત કર્યું છે. તે વિકાસ ભવિષ્યની પેઢીની ક્ષમતા સાથે સમાધાન

https://www.gapbhasha.org/

કર્યા વિના હાજરની જરૂરિયાતને પહોંચી વળે છે. પોતાની જરૂરિયાતો પુરી કરવા માટે ટકાવ વિકાસ એ પરિવર્તનની પ્રક્રિયા છે. સંસાધનોનું શોષણ, રોકાણોની દિશા, તકનીકીનું અભિગમ વિકાસ અને સંસ્થાકીય પરિવર્તન એ બન્ને સૂમેળમાં છે. માનવ જરૂરિયાતો અને મહત્વકાંક્ષાને પહોંચી વળવાની ભાવિ સંભવિતતા એ વિકાસના ગાંધીવાદી પરિપ્રેક્ષ્ય આર્થિક, સામાજિક અને તે પણ ટકાઉ છે. ખાસ કરીને પારિસ્થિતિક રીતે તેમણે કુટીર ઉદ્યોગના પ્રોત્સાહનની હિમાયત કરી હતી. ગ્રામ ઉદ્યોગ અને દેશમાં તેના ઉત્પાદનોનો ઉપયોગ એ ગ્રામીણ ઉદ્યોગોની આર્થિક પ્રવૃતિઓના વિકેન્દ્રીકરણને પ્રોત્સાહિત કરે છે. તેથી આવક પેદા થાય છે. આ ઉદ્યોગોમાં ખૂબ મોટી સંખ્યામાં ગ્રામીણ લોકોમાં વિતરિત થાય છે. તેથી ગાંધીજીએ હંમેશા વિચાર્યું કે માત્ર ગામ આધારિત ઉદ્યોગ જ પૂરું પાડશે એ બધા માટે કામ કરે છે.

જેમ આપણે બધા જાણીએ છીએ કે હસ્તકલા ધ્વારા મશીનરીનો ઉપયોગ નાશ પામેલ છે. ઇંગ્લિશ શાસકો ગાંધીજી મૂડીના સાધન અને મશીનના વિકાસ સામે હતા. આર્થિક ઉદ્યોગોના પશ્ચિમી મોડેલના આધારે લક્ષિત ઉદ્યોગ રોજગારીની તકોમાં ઘટાડો. ગાંધીજીએ અભિપ્રાય આપ્યો કે મોટા પાયાના ઉદ્યોગો, મૂડી ઘનિષ્ઠ હોવાથી મજુર વિખેરી નાખે છે. લોકોને આળસુ બનાવે છે અને એકાગ્રતામાં સહાય કરે છે. આમ ગ્રામીણ લોકોને બેરોજગાર રાખ્યા હતા. ગ્રામીણ ઉદ્યોગોની સામે કૌટુંબિક શ્રમ પર આધારીત છે. તેને ઓછી મૂડીની જરૂર છે. રોકાણ સ્થાનિક બજારો અને માલસામાનમાંથી કાચો માલ પણ એકત્રિત કરવામાં આવે છે તેમજ ઉત્પાદિત સ્થાનિક બજારોમાં વેચાય છે. તેથી ઉત્પાદનની કોઈ સમસ્યા નથી તેમજ આ ગ્રામીણ લોકો આર્થિક રીતે સધ્ધર બને અને તેમના વિકાસમાં પ્રગતિ થાય છે.

ગ્રામીણ હસ્તકલાના કારીગરો એ કુશળ કાર્યકર છે. જે હસ્તકલાની વસ્તુઓની પોતાની કારીગરી હોય છે. તેમાં કુદરતી સંશોભન તે હાથના સાધનોનો ઉપયોગ કરીને વ્યકિતત્વ પ્રદાન કરે છે. દરેક વસ્તુ માટે તેની એક વિશિષ્ટતા હોય છે. આજે હસ્તકલાના કારીગરો એ આપણા સમાજનો એક મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે. તેમના ધ્વારા અમને સુંદર રચનાત્મક ઉત્પાદનોનું પ્રદાન કરે છે. તે આપણી સૌંદર્યલક્ષી જીવનને વધારે છે. ઉપરાંત તેઓ આપણા રાષ્ટ્રીય અર્થતંત્રમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપનારા છે. હસ્તકલા ધ્વારા બનાવવામાં આવા ગ્રામીણ કારીગરોએ વિકાસની રૂપરેખામાં વિશિષ્ટ સ્થાન બનાવ્યું છે. "આર્ટિઝન" શબ્દનો ઉપયોગ સામાન્ય લોકો સાથે કામ કરતા લોકોના સંદર્ભમાં થાય છે અથવા મૂળભૂત જરૂરિયાતોની વસ્તુઓ બનાવવા માટે સરળ સાધનો તે મુખ્યત્વે સ્થાનિક રીતે ઉપલબ્ધ છે. સંશાધનો અને મશીનની સહાય વિના મૂલ્યવાન ઉત્પાદનો બનાવે છે. આમ આ કુશળ કારીગરોએ મેન્યુઅલ વર્કર્સ તરીકે ઓળખાય છે.

ગુજરાતના ગ્રામીણ જે હસ્તકલાના કારીગરોને મૂળભૂત રીતે ગામડામાં રહે છે તે પરિપૂર્ણતા માટે કામ કરે છે. ગ્રામજનોની જરૂરિયાત તેઓ ઉત્પાદન કરીને કૃષિ ક્ષેત્રની જરૂરિયાત પૂરી કરે છે. ગુજરાતમાં જે મોટેભાગે, હસ્તકલાની ચીજવસ્તુઓ ગ્રામીણ સમાજમાં તેઓનું ઉત્પાદન થતું હોય છે. આમ તે લોકોનું જે હસ્તકલાનું કામ એ પેઢીઓથી ચાલતુ આવતું હોય છે. પરંપરાગત આર્ટ અને હસ્તકલા હંમેશા પ્રદેશના વિકાસ માટે વિશિષ્ટ રહી છે. ગ્રામીણ ગુજરાત તે હંમેશા ખાસ હસ્તકલાની પૂજા કરે છે. તેમને તેમની આજીવિકા માટે કમાણી કરવામાં મદદ કરે છે અને ચોકકસપણે તેની ઓળખ કરવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં ઘણા ગામડાઓ તેમના પૂર્વજોના કાર્યને જાળવી રાખવા અને વધુ ટકાઉપણું અને તેમની નિકટતા માટે એક પ્લેટફોર્મ આપવાનો પ્રયાસ કરી રહયા છે. તેવી જ રીતે ગુજરાત સરકારે રાજયના પરંપરાગત હસ્તકલાને ઓળખી કાઢી છે.

ગુજરાતમાં મોટે ભાગે જે હસ્તકલાની ચીજવસ્તુઓ જોવા મળે છે અને તે જે ઉત્પાદન થાય છે તેમાં તે ગુજરાતના ગ્રામીણમાં તેઓનું મોટે ભાગે ઉત્પાદન થાય છે. ગુજરાતમાં ગામડાઓની સંખ્યા ખૂબ જ વધારે છે તેમજ અલગ અલગ વિસ્તાર પ્રમાણે જોઈએ તો તે લોકોની હસ્તકલામાં વૈવિધ્યતા પણ જોવા મળે છે.

https://www.gapbhasha.org/

ગુજરાતના જે વિવિધ ગામડાઓ છે તેમાં આ પ્રકારની હસ્તકલા જોવા મળે છે.

ગુજરાતમાં જે ટાઈ એન્ડ ડાઈ બાંધણીનું જે ઉત્પાદન થાય છે એ જામનગર અને કચ્છના ગામડામાં તેનું ઉત્પાદન થાય છે.

બીડ વર્ક એ મોતીકામનું હસ્તકલાની વસ્તુમાં જે રમકડા, જવેલરી, ચાકળો, તોરણો જેવી વસ્તુઓ એ દાહોદ, પંચમહાલ અને વડોદરાની આસપાસના ગામડામાં થાય છે અને તેમાં આદિવાસી કારીગરો પણ આ વસ્તુનું ઉત્પાદન કરે છે.

પટોળા સારી જે પાટણના સાલ્વી સમુદાય ધ્વારા ઉત્પાદન થાય છે અને સુરેન્દ્રનગરની આસપાસના ગામડામાં આ પટોળા સારીનું ઉત્પાદન થાય છે. આ હસ્તકલામાં ખૂબ જ મૂલ્યવાન ગણવામાં આવે છે.

લાકડાનું કામ એટલે કે દિવાલ પર લગાવામાં આવતા વોલ પીસમાં કોતરણી, રમકડા, ફર્નિચર અને જરૂરીયાત સાધનો આ ગુજરાતમાં ભાવનગર, સંખેડા અને પેથાપુર જેવા ગામમાં થાય છે.

બ્લોક પ્રિન્ટીંગ આ જે કામ છે એ વર્ષો જૂનું છે. તે કચ્છના ધમડકા અને અજરખપુર ગામમાં વર્ષોથી થાય છે અને તે ખૂબ જ અનન્ય છે.

ભરતકામ એ ગુજરાતના ઘણા બધા જિલ્લાઓના ગામડાઓમાં થાય છે. પણ તે ભરતકામ તેમની જ્ઞાતિના આધારે ઓળખાતા હોય છે. ગુજરાતમાં ભરતકામ એ કચ્છના દરેક ગામડામાં થાય છે તેમજ સૌરાષ્ટ્રના અમરેલી, જુનાગઢના ગામમાં થાય છે અને બનાસકાંઠા ગામડાઓમાં આ ભરતકામ કરતા હસ્તકલાના કારીગરો જોવા મળે છે.

ચામડાનું કામ એ ગુજરાતનું ખાવડા ગામનું ખૂબ જ પ્રચલિત છે. તે ઉત્પાદનમાં બેગ, પર્સ, ચપ્પલ, મોજડી, બેલ્ટ, મીરર ફ્રેમ વગેરે ચામડામાંથી ઉત્પાદન કરે છે.

પેચવર્ક એ ગુજરાતનું સૌથી જુનું વર્ક છે. તેમાં સૌરાષ્ટ્ર, બનાસકાંઠા, પાટણ અને કચ્છ જિલલાના ગામડાની મહિલાઓ ધ્વારા ઉત્પાદિત કરવામાં આવે છે.

રોગાન પેઈન્ટીંગ એ આખા ગુજરાતમાં જે કચ્છ જિલ્લાના ભૂજ ગામ નજીક નીરૂ ગામમાં, ખત્રી સમાજના કારીગર ધ્વારા તેનું ઉત્પાદન થાય છે.

વાર્લી પેઈન્ટીંગ એ આદિવાસી કલા છે. જે ગુજરાતની સરહદે આવેલા ગામડાઓના આદિવાસી સરહદે આવેલા ગામડાઓના આદિવાસી લોકો ધ્વારા આ વાર્લી પેઈન્ટીંગ તૈયાર કરવામાં આવે છે.

આમ ગુજરાતના વિવિધ ગામડાઓમાં વિવિધ પ્રકારની હસ્તકલાનું ઉત્પાદન થાય છે. તે માટે તેમના ચોકકસ પ્રકારે તેમનો વિકાસ થાય તે માટે ગુજરાત સરકાર ધ્વારા એક નિગમ ઉભું કરવામાં આવ્યું છે. તે નિગમનું નામ ગુજરાત રાજય હેન્ડલુમ અને હસ્તકલા વિકાસ નિગમ લિ. ૧૯૭૩ માં આ નિગમની વિકાસના ઉદ્દેશ્ય સાથે સ્થાપના કરી હતી. રાજયના હસ્તકલા અને હેન્ડલૂમના કારીગરોને આવરી લીધા છે. આજે હસ્તકલાના કારીગરોને તેમના વિકાસ માટે વિવિધ યોજનાઓ આપીને તેમને તાલમી પણ આપવામાં આવે છે. આ જે આ હસ્તકલાની જે ચીજવસ્તુનું ઉત્પાદન કરે છે તેના વેચાણ કરવા માટે ગુજરાત સરકાર ધ્વારા તેમને ચોકકસ પ્રકારનું સ્થાન આપે છે. જેથી તેઓનો વિકાસ થાય અને તેમની પાછળ તેમના ગામનો પણ વિકાસ થાય છે.

ઉપસંહાર :

ગુજરાતમાં હસ્તકલા એ ખૂબજ ગ્રામીણ ગુજરાત માટે ખૂબજ તેના વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો રહ્યો છે. ગુજરાતના ગામડાઓ અન્ય રાજયોના ગામડાઓ કરતાં ખૂબ જ વૈવિધ્યતા ધરાવે છે. તેથી ગ્રામીણ વિકાસમાં હસ્તકલા એ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

https://www.gapbhasha.org/

સંદર્ભ સૂચિ

https://blog.thedeccanodyssey.com/gujarati-handicrafts/
https://shodhganga.iNFlibnet.ac.in
www.ruralmarketing.in
Gandhi, M.K. (1936), Harijan – 29-8-1936

https://www.gapbhasha.org/